

Нина Гагова
Софија

Горичкият сборник в контекста на южнославянските владателски сборници от 14 и 15 в.

Меѓународни научни симпозион "Никон Јерусалимљанин: врејеме – личност – дјело", Цетиње - Скадарско језеро, 7-9. септембар 2000.

САЖЕТАК: Меѓу јужнословенским владарским зборницима XIV. и XV. вијека *Горички зборник* представља јединствен случај рукописа насталог у вези са устројавањем манастира и вјероватно са монашењем његовог ктитора. Извори потврђују да су бугарски, а нарочито српски владари, многу полагали на духовно руковођење, али ни из једног таквог односа немамо сачуван документ налик овом *Зборнику. Трећа Никонова посланица Јелени* и особито његов први дио најинтересантнији су за проучавање састављачеве концепције и извора, као и учешћа наручителке у настанку зборника. Текстови које је укључио Никон су типични за саставе који су у византијској традицији везани за царске нарудбе и књижевнике блиске двору. Дијелови сличних текстова се налазе и у зборницима везаним за друге припаднике јужнословенске елите; у том смислу, он је драгоцено свједочанство тежње јужнословенске аристократије да подражава византијску, тачније цариградску. Из *Зборника* није видљиво да ли је Јелена примила монаштво - његова структура наине није као код уобичајених књига за читање у женским манастирима. У јужнословенској књижевности сличан му је *Бдински зборник*, састављен 1360. по порудбини видинске царице Ане, а у византијској традицији је један такав зборник био припремљен за монашење кћери цара Исаака II. Анђела, Теодоре. Коначно, он је у вези са књигом на коју је недавно обраћена пажња, *Богородичником* писаним од јеромонаха Арсенија у првој четвртини XV. вијека по нарудби Маре Црнојевића, вјероватно намијењен за такође скадарски манастир Ком. Будућа проучавања вјероватно ће да идентификују још свједочанстава богатства духовног живота у Зетској Светој Гори XV. вијека.

Горичкият зборник (САНУ 446)^[1] е извнредно ценен паметник на средновековната јужнославјанска книжовна традиција, от којто можем да почерпим уникални данни односно *взникването на книги за аристокрацијата* и по-специално, на зборниците за четене, којто имат дълга традиција в православно-славјанската книжнина още от прочутите зборници на цар Симеон.

Както е известно, той е бил съставен в 1442. г. за Зетската владателка Елена Балшич (дщъеря на княз Лазар и вдовица на Георги II Балшич и Сандал Хранич) от нейния духовен наставник Никон Ерусалимец във връзка с

построяването на Еленината гробна църква на един от островите на Скадарското езеро (о-в Горица/Бешка) и вероятно, с нейното замонашване. Поръчителката Елена е взела активно участие при съставянето на сборника, като е поставяла конкретни въпроси, духовни и практически, към Никон, на които той е отговарял. Сборникът всъщност съдържа кореспонденцията между Елена и Никон – или поне е оформен като поредица от послания.

Паметникът е издаван само частично, няма подробно аналитично описание и не е проучван цялостно, въпреки ценните приноси на Д. Богданович, Ц. Трифунович, Н. Радошевич, С. Чиркович, Б. Бойович и други.^[2]

По общо мнение на изследователите, основното съдържание на сборника може да се разпреди в *три големи дяла*, съответстващи на Никоновите отговори на три Еленини писма (от които е запазено като отделен текст само второто – в началото на втория дял). Към тях са прибавени *Заключително послание на Елена* (частично повредено), с което ръкописът е дарен на нейната църква "Св. Богородица" на о-в Горица (Бешка), и *Никонов запис*, представящ молитвено обръщение-похвала към Богородица и традиционните проклетия за онези, които биха се осмелили да откраднат книгата.

Тук ще анализираме *функцията и съдържанието на Горичкия сборник* в контекста на няколко сборника од 14 и 15 в., поръчани от южнославянски владетелки и по-общо, в контекста на южнославянските владетелски ръкописи от същия период. При този анализ сме използвали описанията на Богданович и Трифунович,^[3] микрофилм на *Горичкия сборник*, както и фотокопие на част от него. По-подробно ще представим съдържанието само на една част от сборника - *Третото послание* на Никон до Елена и особено неговия *първи дял*, тъй като то, според нас, представлява най-голям интерес от гледна точка на концепцията и източниците на съставителя, както и на участието на поръчителката на сборника в неговото създаване.

Сред ръкописите, принадлежали на южнославянски владетели през 14 и 15 в. *Горичкият сборник* представя засега *единственият случай* на ръкопис, съставен във връзка с построяването на гробна църква с келии към нея и вероятно, със замонашването на нейния ктитор.

От изворите е известно, че след второто си овдовяване и вече в преклонна възраст Елена Балшич решава да построи такава църква и да се оттегли от света в близост до нея. Първоначално тя избира Дубровник като подходящо за целта място, но градската управа ѝ отказва, тъй като построяването на православен храм в града или неговите околности изисква нарочно папско позволение.^[4] Тогава Елена се спира на о-в Горица/Бешка, който и преди е бил монашеско средище, и на който е построен храм на св. Георги. И досега на острова, в непосредствена близост до двата храма - Еленината Богородична църква и църквата "Св. Георги" - личат останките от голяма двуетажна постройка, която по всяка вероятност е била обитавана от самата владетелка.

Бидейки високообразована и със силен характер, Елена желае да си изясни лично и от авторитетен източник всички въпроси, свързани с оттеглянето ѝ от света и уреждането на статута на църквата и келиите, построени от нея. За целта тя се обръща към Никон Ерусалимец, образован и

авторитетен монах-исихаст, посочен в завещанието ѝ като нейн духовен отец.

В южнославянската владетелска традиция духовното наставничество над владетели от страна на прочути отшелници е засвидетелствано със сравнително ограничен брой конкретни примери. В България това е отношението между Йоан-Асен II и монах Йоаким, бъдещият български патриарх, за което се споменава в *Житието на Йоаким I*.^[5] От житията на известните исихасти Григорий Синаит, Теодосий Търновски и Ромил Видински^[6] научаваме за близките отношения на цар Йоан Александър с монасите-исихасти (особено с Теодосий) и грижите, които полагал за тях - но сведения за неговия духовен наставник липсват.

За Сърбия разполагаме с много повече данни (от многобройните жития на сръбските владетели и архиереи), които ясно говорят за една установена практика, включваща и размяната на духовни послания, която започва от св. Симеон и св. Сава и заслужава специално проучване. Обикновено функцията на духовен наставник на владетеля се изпълнява от бъдещия или настоящия духовен глава на сръбската църква, някои от случаите той е настоящ или бивш. В *Житието на крал Драгутин от Даниловия сборник Животи кралева и архиепископа српских* за първи път намираме указания, че тази функция е била изпълнявана и от монаси от Светите места - духовни отци на крал Драгутин (след неговото оттегляне от престола) били двама Йерусалимски старци. Това обстоятелство изглежда логично, като имаме предвид засиления интерес към Йерусалим по времето на неговия брат, крал Милутин и построяването там на сръбски манастир, посветен на архангел Михаил. В нито един от цитираните случаи обаче не разполагаме с автентични писмени свидетелства, документиращи размяната на послания между владетеля и неговия духовен наставник. *И в това отношение Горичкият сборник представлява уникален случай*, който може да ни помогне да анализираме типологически сходни явления.

Функцията и специфичният начин на възникване на *Горичкия сборник* са се отразили в неговото съдържание, което ще представим накратко.

I. **Първи дял, л. 1-156:** *Първо послание на Никон до Елена*; край на л. 156, обозначен "конъць пръваго посланіа"

Първите 8 л. на това послание са повредени (наполовина откъснати по дължина), така че половината от текста е невъзстановим в цялост; липсва и една цяла тетрада от него. Доколкото може да се съди по частично запазения текст, първото послание на Никодим до Елена съдържа една обобщена концепция за праведния живот, указания за неговото постигане и примери от живота на благочестиви владетели и други високопоставени личности. Смисълът и адресатът на този дял могат да бъдат представени посредством началото на първия такъв пример (очевидно патеричен ексцерпт) – *"Некогда же княз некий прииде къ авва Сисою Тивейскому. и въпроси его глаголе: како обрящем Бога"* (л. 96).

Текстът на посланието е организиран около три ключови метафори – духовното напътствие като сладка духовна храна ("мед"), праведният живот като постъпателно постигане на все по-значими добродетели ("лествица"),

посвещаването на Бога като гаранция за избягването на греха и наказанието и постигането на вечните блага ("завет" с Бога).

Съдържат се конкретни указания: как да се справяме със скръбта и отчаянието, как да се молим, как да избягваме греха и лукавството, за необходимостта да се боим от Бога и да помним винаги Божия съд, относно наказанието за несправедните и наградата, която получават праведниците. По отделните теми се привеждат отправки към *Светото писание* и кратки илюстративни наративи.

II. Втори дял, л. 16-48б: *Второ Еленино послание /"Отписание боголюбно"* – л. 16-18б; *Второ послание-отговор на Никон /"Ответ втораго послания"* – л. 18б-48б; край - ?

В своето второ послание Елена моли за изясняването на въпроси, засягащи предимствата на преподобническият живот (иноческо житие) в общежитие и усамотение, и възможностите за спасение "в света", като обръща особено внимание на даването на милостиня.

Първата част на Никоновия отговор е по-обща и въвеждаща в темата - съставителят започва своето поучение "отначало", "от корена към плода", за да бъде сърцето на Елена подтикнато към подвиг от спомена за нейните предци. Той припомню, че бог е създал човека свободен, така че сам да избира между доброто и злото, и подчертава необходимостта от подхлодъщ духовен пастир, който да подпомогне правилния избор (л. 19б-39).

Втората част е ориентирана по-определено към очертания от поръчителката кръг от въпроси, като отговорите отново са придружени от кратки наративи във функцията на илюстриращи и поясняващи примери. Ще посочим само някои репрезентативни въпроси и отговори.

На конкретния въпрос "Може ли милостинята да очисти всякакъв грях?" (л. 42б) Никон отговоря с думите на св. Атанасий "Има грях и грях, и милостиня и милостиня". На въпроса как можеш да се спасиш по-лесно, в уединение или сред хората, Никон отговаря "Илия се спаси в уединение, а Моъсеъ - сред хората" (в полето долу приписка "между Илие и Мойсеом няст разсудити").

Примерите отново са от живота на знатните и богатите (цитирана е популярната случка с бедната вдовица и император Зинон, който бил опростен за големите си грехове, понеже раздавал много милостиня, л. 45; за константинополския богаташ, който бил наказан със смърт, понеже съжалил, че е дал милостиня и си я взел обратно, л. 47б-48б и др.).

III. Трети дял, л. 49-272: *Трето послание на Никон до Елена "Епистолиа третия"*; край?

Това послание на Никон е най-дълго (ок. 220 л.), на пръв поглед е с доста неясна структура и, както изглежда, *една голяма част от него не представлява отговор на конкретни въпроси на Елена*. Именно поради това, третото послание

предоставя най-добрата възможност за сравнение между образованието и интересите на поръчителката и изпълнителя на ръкописа, както и за изследване на ъставителската стратегия на Никон и неговата представа за подобаващо владетелско съдържание, противопоставена на Еленините по-прагматично ориентирани изисквания.

Доколкото може да се съди от Никоновото трето послание, липсващото *Трето послание* на Елена е съдържало информацията за построяването на нейната църква-гробница на о-в Горица, с келии към нея (срв. л. 165 загл. "църквата и келиите, построени от теб"), и е изисквало съставянето на подходящ устав във връзка с уреждането на тяхното функциониране, както и някои съвети относно ежедневието на благочестивия лаик (спазването на църковните празници с всички ритуали към тях, периодите на поста и др.). Специален интерес поръчителката е проявила към въпросите на иконопочитането - вероятно във връзка с практическите правила на отношението към иконите и участието им в църковния ритуал - и може би, към историята на собствения си род (по линия на Неманичите) - вероятно във връзка с ктиторските им прояви. Във всеки случай, Никон подхвърля, че "й е обеал да разкаже" за нейния род, но не посочва конкретно тя да е питала за това (яко же въпрашаеши), както в другите случаи на конкретен интерес към темата от нейна страна.

Никоновото трето послание изглежда съставено от *три части*, като първата от тях (А) е историческо въведение към темата за църковните правила, втората част (Б) съдържа самите правила, а третата (В) представлява допълнение, както изглежда, изцяло по негов избор.

(А). **"Въведението"** е най-сложната като идеен замисъл и конструкция част на *Третото послание*. Тя е структурирана от *споменаванията на Еленината църква* (четири на брой), които очевидно трябва да поддържат връзката с основния предмет на диалога между съставителя и поръчителката в началото на частта, л. 49б, на две места в средата, л. 85б-87б и 152б-153, и в края, л. 165-176.

Ще се опитаме да изясним *смисъла на това Въведение* (първата част на *Третото Никоново послание*) като проследим логиката на изложението според самия съставител.

1. Първият дял на въведението разглежда въпроса за *произхода на свещенството и християнския храм и проследява различните му старозаветни преобрази*. Той е разгледан в исторически план, от Сътворението през цялата Старозаветна история - от л. 49 до л. 77. Главният източник за тази част от текста - доколкото може да се съди по отделни акценти в старозаветния преразказ - по всяка вероятност е *Тълковната Палея* - един текст, който според най-новите проучвания е бил преведен още в най-ранната епоха заедно с други "исторически" текстове от книжовния кръг около българския цар Симеон.

Към това въведение от близо 30 л., Никон е поместил отговора на конкретния въпрос на Елена за произхода на иконопочитанието (л. 77-85б) - също много подробно, като е разгледал произхода, видовете и историята на различните "образи" на божественото (включително, "идолите" и "кумирите") според *Стария и Новия завет* и тяхната съдба по времето на Константин Велики и Юлиан Отстъпник. Като особено важна, *Повестта за иконопочитането* е маркирана в началото и края - тя започва с въпрос на Елена

("како изобрази се, глаголеши, иконное поклонение нам христианом...") и завършава с ремарка "се же о иконном поклонении до zde". Текстът ѝ напомня компилациите по този въпрос, помествани в състава на полемични сборници - типа, популярен 14 и 15 в., чието възникване е свързано с разпространението на исихазма.

На л. 856-876 Никон се връща на въпроса за Еленината църква, като този път коментира *мястото*, където тя е построена – "безмълвно, и при това на остров" - което му дава повод да интерпретира темата за "пустинята" като място за отворяне към Бога, отново в исторически план - от пустинята, през която Моисей извежда евреите от Египет, до пустинята, в която се подвизава Йоан Кръстител.

2. Следващата част от *Въведението* разглежда *възникването на православните манастири и правилата и тяхното функциониране, както и отношението на православните владетели и аристокрацията към този процес*. Тази част е с маркирано начело ("Пакъи приведуу иние повести еже слышахомъ..."), и е разположена в *два отделни разказа*: "световна история" и "родова история". И двата разказа са маркирани с "начало повести" (като към повествованието за първите Неманичи това е направено на гръцки език с кирилица – "архи диигисис") и "конец повести" - към повествованието за първите Неманичи, само със знак за край (амин с въз, три точки и точка, пресечена с вълнообразна черта).

Първият разказ, л. 88-101, проследява *Константиновата легенда*, като обръща специално внимание на папа Силвестър, Първия вселенски събор, откриването на Св. кръст от императрица Елена, построяването на Константинопол и пренасянето на християнски реликви в новата столица - и завършава с историята на египетските отци-пустинници, началото на манастирското строителство на изток и участието на византийската аристокрация в него. В тази част Никон е използвал основно *Хрониката на Зонара* и *Житието на папа Силвестър*. Интересно е да се отбележи, че според него, манастирските правила се пишат в Константинопол и се разпространяват от там - обстоятелство чиято правилност той подкрепя с авторитета на такива архиепископи като Василий Велики и Йоан Златоуст.

Вторият разказ, л. 102-152, продължава темата за ктиторството върху примера на първите Неманичи - св. Симеон и св. Сава. Основното съдържание - кратък преразказ на историята на *Варлаам и Йоасаф* (л. 108-109 б), ексцерптите от *сръбския родослов и житията на двамата светци* (съотв., от Стефан Първовенчани и от Теодосий) - са рамкирани от текст, разработващ темата за Св. Дух и неговото значение в човешката история (използвано е *Словото за Петдесетница на Григорий Богослов*). Смисълът на тази "рамка" очевидно е да подчертае "освещаването на племето" (рода) на поръчителката Елена Балшич (потомка на страничен клон на династията, посредством своята майка, княгиня Милица) - срв. л. 152б - чрез благодатта на Св. Дух, която се е изляла върху неговите основатели.

На л. 152б - 153 Никон за трети път се връща на въпроса за Еленината църква, като този път коментира нейното име - тя е посветена на *Благовещение* на Св. Богородица. Никон цитира Епифаний Кипърски, според когото Бог е сътворил 7 дела в този ден (с акта на Благовещението) и обяснява, че когато Пасхата съвпадне с Благовещение се казва "кириакон Пасха".

(Б) Втората част на Третото послание на Никон започва с обяснение на смисъла на св. олтар като жертвеник и подчертаването, че от царете Христос изисква същото, което и от обикновените хора (праведен живот) и ги оценява не по "красота на лицето" или "величие на тялото", а по "благия нрав" (л. 153б-158).

В следващите страници се съдържат отговори на конкретни въпроси на поръчителката, л. 158-257б. В началото намираме три въпроса, засягащи *поведението на благочестивия мирянин* - по каква причина правим памети на умрелите (на 3, 9 и 40 ден), защо християнския род страда от нечестивите и защо християните се покланя на изток. Текстът изглежда ексцерпиран от въпросо-отговорно съчинение (вероятно, на Анастасий Синаит - може някои от примерите да са добавени).

Основното пространство на втората част е заета от различни *Правила и устава* относно устройството на скитски живот, илюстрирани с патерични ексцерпти, а също правила за поста и за поведението в празнични и обикновени дни. И тук съставителят е надхвърлил изискването на поръчителката, като ѝ е предоставил възможността да избере от поне два скитски устава, а също да ползва няколко компилации от типа на "правилата", с помощта на които могат да се правят справки по всякакви въпроси от този род - за миряни и монаси, за мъжки и женски манастири, за общежитиен и скитски живот.

Голяма част от източниците са посочени от самия съставител - *Тълкуванието на Йоан Златоуст към евангелието от Матей*, *Пандектите на Никон Черногорец*, *Житието на Пахомий Велики*, *Лавсаика*, *Правилата на Василий Велики* и на Петър Александрийски, популярната компилация *Заповеди и устава на светите 318 отци и от светите съборни и от учителите на цървата* и др. Този дял на третото послание завършва със заключение за нуждата от точни правила и тяхното спазване. В южнославянските владетелски сборници такива текстове като *Правилата* липсват засега, но затова пък се срещат някои от посочените източници на Никон като отделни ръкописи. Това са *Тълкуванието на Йоан Златоуст към евангелието от Матей* - в ръкопис от библиотеката на Румънската академия на науките (РАН 97), принадлежал на деспот Стефан Лазаревич, и в ръкопис от Берлинската библиотека (Слав. 8), съдържащ копие от 16. в. на сборник, съставен за царица Елена, съпругата на цар Душан; *Пандектите на Никон* се съдържат в български ръкопис от 3/4 на 14 в., притежаван от Максим Бранкович (МСПЦ 48).

(В). Третата част на Третото послание на Никон съдържа космографско-географските и метрологически откъси, *Повестованието за Ерусалимските църкви* и един текст на *Символа на вярата*. Както изглежда, тази част е допълнение на самия съставител - във всеки случай липсват указания, че поместените тук текстове съответстват на някакви въпроси или желание на поръчителката Елена Балшич.

Текстовете, които Никон е добавил, могат да се определят като типични за определени състави, чието възникване във византийската традиция е свързано с императорски поръчки и с дейността на книжовници, близки до императорския двор. В своя анализ на космографско-географските откъси в *Горичкия сборник* Н. Радошевич посочва, че те представляват превод на компилация, извършена на византийска почва, чиито основни източници са текстове на Михаил Псел, Симеон Сит и Евстатий Никейски, *написани за*

императрица Мария Аланска, съпруга на Михаил VII Дука.^[7] Части от подобни византийски състави, засвидетелствани в *Горичкия сборник*, се срещат в сборници, принадлежали на други лица от южнословянския светски елит - българския цар Йоан Александър (1331-1371),^[8] неговата снаха, Видинската царица Ана, съпруга на цар Йоан Срацимир,^[9] братът на самата Елена Балшич - деспот Стефан Лазаревич.^[10] Интересно е да добавим тук, че една друга сръбска владетелка – царица Елена, съпругата на цар Стефан Душан - си е поръчала цяла книга "*както някога благочестивата царица Мария*" (Аланска). Това е превод на *Тълкуванието на евангелието от Матей*, написано по поръчка на византийската императрица от Теофилакт Охридски, запазено в копие от 16 в.^[11] В този смисъл *Горичкият сборник* е едно от ценните свидетелства за стремежа на южнославянската аристокрация да подражава на византийската, или по точно, да следва най-авторитетните интелектуални и духовни образци за православния регион - Константинополските.

Както се вижда от текста на првия и втория дял на *Горичкия сборник*, от него не става ясно дали самата Елена е приела монашество или само е размишлявала върху това, прилагайки като основно средство за спасение на душата си раздаването на милостиня. Погледнат в сравнителен план, *Горичкият сборник* и по своето цялостно съдържание не представлява обичайният състав, предназначен за четене в женските манастири – тъй като не съдържа женски жития или матерични ексцерпти, които да служат на монахините като пример за подражание.

В южнословянската владетелска книжнина е известен един друг ръкопис, който според повечето негови изследователи представя подобен пример - това е *Бдинският сборник*, изготвен в 1360 г. по поръка на царица Ана, съпруга на Видинския цар Йоан Срацимир.^[12] Сборникът съдържа само жития на жени-светици (12 пространни и 4 кратки) и едно *Слово за Светите места в Йерусалим*, каквото се съдържа и в *Горичкия сборник* (но в друг текст.) Ръкописът представя женската святост посредством едно забележително богатство на типове и варианти; изглежда той е бил предназначен за знатна особа от женски пол, която е приела монашество,^[13] или за подарък на някой женски манастир близо до Видин, покровителстван от царица Ана.^[14] Изследователите посочват подобни примери във византийската традиция: един такъв сборник, съдържащ женски жития и ексцерпти от материка, е бил приготвен за замонашената дъщеря на византийския император Исак II Ангел (1185-1195, 1204-1205), Теодора.^[15] В предговора към ръкописа неговият съставител авва Исай, *духовен наставник на Теодора* е посочил предназначението му - да служи на неговата духовна дъщеря като сбор от подходящи и разнообразни примери, на които да подражава в собствения си живот.

В контекста на женските аристократски сборници *Горичкият сборник* стои по-близо до един друг ръкопис, наскоро въведен в научно обръщение, който е възникнал почти по същото време, на същото място и до голяма степен, със същото предназначение. Става дума за един *Богородичник*, който се съхранява в Москва, *ГИМ*, Муз. 3483, и е писан от йеромонах Арсений в 1425. г. за госпожа Мара Лешева, дъщеря (или съпруга) на черногорския благородник Леша (Алекса) Църноевич.^[16] Ръкописът съдържа слова за Богородичните празници и чудеса на Св. Богородица и изглежда е бил предназначен за подарък на Богородична църква (манастира "Успение Богородично" на о-в Ком на

Скадарското езеро?), на която госпожа Мара е била ктитор.^[17] Ако приемем предположението на Кл. Иванова, че Мара Лешева е починала в 1425 г., това би означавало, че подобно на Елена Балшич и госпожа Мара е поръчала сборника скоро преди смъртта си, за да го подари на семейната задужбина (или друга Богородична църква, подпомагана от нея) - вероятно, във връзка с оттеглянето и замонашването ѝ там на преклонна възраст. Подобно на *Горичкия сборник*, *Богордичникът* на Мара Лешева е още едно свидетелство за богатството на духовния живот в Зетската Света гора през XV в.^[18] Бъдещите проучвания вероятно ще идентифицират още такива примери.

1 Богдановић Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*. Београд, 1982, No 282, с. 34

2 Богдановић Д. *Историја Црне Горе*. II. 2. Титоград, 1970, 372-380; Трифуновић Ђ. *Две посланице Јелене Балшић и Никонова "Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима"*. – Књижевна историја, V, 18 (1972), 289-327; Ћирковић С. *Метролошки одломак Горичког зборника*. – Зборник радова Византолошког института, 16 (1975), 184-189; Богдановић Д. *Историја старе српске књижевности*. Београд 1980, 222-224; Радошевић Н. *Козмографски и географски одломци Горичког зборника*. – Зборник радова Византолошког института, 20 (1981), 171-184; Вошко I. Војовић, *L' Ideologie Monarchique Dans Les Hagio-Biographies Dynastiques Du Moyen Age Serbe*, Roma 1995, 209-300

3 Богдановић Д. *Историја Црне Горе...* ; Трифуновић Ђ. Цит. съч.

4 Спремић М. *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд 19992, 218.

5 *Стара българска литература. 4. Житијесни творби*. София, 1986, 87-88.

6 Пак там, с. 443-467; 468-491.

7 Радошевић Н. *Козмографски и географски одломци 172-173* .

8 *Лаврентиевијат сборник* от 1348 г., за който изглежда вероятно да е бил съставен в исихастките книжовни кръгове за да бъде подарен на цар Иван Аллександър, също съдържа *Символ на вярата* в края на ръкописа - текст в: Куев К. *Иван Александровијат сборник от 1348. г. С.*, 1981, с.

9 Това е *Бдинскијат сборник*, за който ще стане дума по-долу; той съдържа *Слово за Светите места в Йерусалим* – в текст, много близък, но не идентичен с този в *Горичкия сборник* (за него вж. бел. 10)

10 Една космографско-географска компилация, заедно с друг, трети текст на *Слово за Светите места*, вероятно е била преведена за деспот Стефан от неговия "придворен философ" Константин Костенечки. Тя се намира в прочутия *Богишичев сборник*, в сега изгубения *Ловчански сборник* от 16 в. (компиляцията и фрагмент от *Словото*) и в ръкопис No 49 от манастира Николяц, от 1556 г. (компиляцията и единствени засега пълен текст на *Словото*) – вж. Радошевић Н. *Козмографски и географски одломци* 174-178 (сравнение между различните славянски текстове на космографско-географската компилация); Petrova M. *An unknown copy of the Description of Jerusalem by Constantine of Kostenec.*- *Byzantinoslavica* LIX, 1998, 255-270, кдето са сравнени различните текстове на *Слово за светите места* (в Николяц 49, *Бдинския* и *Горичкия сборници*) и е публикуван текстът от Ник. 49.

11 Книга *Рай или Сад*, от 1347 г. (съд. *Тълкувание на евангелието от Матей* от Йоан Златоуст и Теофилакт Охридски и др. текстове), поръчана от царица Елена на стареца Йоаникий в св. гора: част от ръкописа, заедно с предисловието-посвещение на царица Елена, е запазена в *ръкопис от 16 в.*, съхранван в Лайпцигската градска библиотека,

Slave 8 (Яцимирский А. И. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. 1. (Вена, Берлин, Дрезден, Лайпциг, Мюнхен, Прага, Люблина). Спб., 1921 (=СОРЯС, т. 98), № 6, с. 535-543). В предговора към книгата се казва: "СЛОВЕНСКИ" (Пак там, С. 538)

12 Изд.: *Bdinski Sbornik*, Ghent Slavonic MS 408, A. D. 1360. Facsimile edition with representation by Ivan Dujcev, London, 1972; *Bdinski Sbornik. An Old Slavonic Menologium of Women Saints* (Ghent University Library Ms. 408, A.D. 1360). Edited and annotated by J. L. Scharpe and F. Vyncke. With an introduction by E. Voordeckers. Bruges, 1973. Вж. също: Birnbaum H. *A Calendar of Women Saints*. – *Byzantine Studies /Etudes Byzantines* II, 1, 1975; M. Petrova. *The Bdinski Sbornik in the Context of the Female-saints Lives Collections in the Byzantine and Latin Tradition*. M. A. Thesis, typewritten, defended in the Central European University, Department of Medieval Studies, Budapest, 1994; Petrova M. *A Picture of Female Religious Experience: Late-Byzantine Anthologies of Women Saints*. – In: *Kobieta w kulturze sredniowiecznej Europy*. Poznan, 1995., p. 195-200; M. Petrova. *The Bdinski Sbornik: A Fourteen-Century Anthology of Women Saints. A Case Study*. под печат в Otium, Zagreb, 1996.; Petrova M., A. Angusheva. *The Description of the Holy Places in the Bdinski Zbornik*. – In: - *Annual of Medieval Studies at the CEU, 1993-1994*. Budapest, 1995 , p. 163-1979; Angusheva-Tihanova A. *On the Question of Womens Collestions in the Medieval and Post-Medieval Literature*. – В: *Медиевистика и културна антропология*. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. д-р Донка Петканова. С., 1998, 282-290; Н. Георгиева-Гагова. *Съставителската концепция на Бдинския сборник, въпросът за образованите владетелски съпруги и техните книги*. – Пак там, 258-281.

13 Изказани са предположения, че става дума за първата съпруга на цар Йоан Александър и свекрва на Ана - Теодора - която е била принудена да се оттегли от света и да приеме монашество – срв. *Bdinski Sbornik, Ghent Slavonic MS 408, A. D. 1360*. Facsimile edition..., p. VI-VII.

14 Petrova M. *A Picture...*

15 Petrova. M. *The Bdinski Sbornik...*

16 Н. Георгиева-Гагова. *Съставителската концепция на Бдинския сборник...*, и бел. 32. Идентификацията на поръчителката е отчасти затруднена поради факта, че в приписката тя е наречена само "госпожа", а употребата на притажителната форма "Лешева" е доста нетипично за този период и не се среща в познатите ми приписки към подобни ръкописи. Сред известните южнославянски благороднически фамилии името "Леша" се среща само в рода на Црноевичите (умалително од "Алекса") – липсват данни обаче да ли той е бил женен и да ли е имал дъщер (Спасић Д., Палавестра А., Мрђеновић Д. *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*. Београд 19912 – книгата е разширено и допълнено издание на едноименния труд на Александар Ивић от 1919 г., 19232, 19283). По хронологически данни изглежда напълно възможно Мара Лешева да е била съпруга или дъщеря на Леша Църноевич. Измежду надписите върху надгробни камъни, публикувани от Люба Стоянович, се намират следните два, поместени върху надгробия от една и съща църква на о-в Ком: No 232 "Сиа плоча деспота Степана воеводе му Леша Црноевича", No 233 "Сиа плоча госпоге Маре" - Стојановић Љ. *Стари српски записи и натписи*. Књ. 1. Београд, 1982, с. 74.

17 Ръкописът е изследван от Климентина Иванова, която е работила непосредствено с него и притежава микрофилм от него – Иванова Кл. *Сборникът на Мара Лешева – неизвестен паметник на сръбската книжнина от XV век*. – В: *Сборник в чест на 65-годишнината на проф. Дж. Трифунович*. Белград (под печат). Данните за съдържанието на сборника са извлечени от работата на Кл. Иванова, любезно предоставена от самата нея в машинопис, за което съречно ѝ благодаря. Много логично изглежда и предположението на Кл. Иванова, изказано в същата статия, че сборникът е бил съставен в самия манастир "Успение Богородичино" на остров Ком, който бил задужбина на Църноевичите и където се намират гробовете на Леша Църноевич и на

самата госпожа Мара.

18 Един стишен пролог от Берлинската библиотека (Вук 29) е писан в Старчева Горица между 1367 и 1379 г. (Богдановић Д. *Историја Црне Горе*, 112). Според изследователите, той съдържа уникален сръбски превод на стишния пролог, извършен вероятно на самия остров от местни книжовници – срв. Стойкова А. *Чудесата на св. Горги в балканската кирилска традиция. Археографско-текстологично изследване*. София, 1998, с. 9 (хабилитационен труд, неиздаден).